

ZMAGO ŠMITEK

*Poetika in logika
slovenskih mitov*

Ključni kraljestva

*Potem gremo pousod okrog,
odkrijemo sledove nog,
stopinje stare kakor svet:
odtise v kamnih davnih rek.*

(Gregor Strniša, Noetova barka)

Predgovor: O nepozabljenem kraljestvu

Ko Slovenci iščemo svoje zgodovinske korenine, moramo priznati, da etnogeneza naših prednikov še ni podrobno razjasnjena in v celoti verjetno tudi nikoli ne bo, saj se nam na ozemlju med vzhodnimi Alpami, Istro in Panonsko nižino kaže zanimiv preplet južnoslovanskih, zahodnoslovanskih, vzhodnoslovanskih in še drugih kulturnih in jezikovnih prvin. To je lahko posledica različnih migracij ali pa kulturnih vplivov v različnih zgodovinskih obdobjih. Dostop do najstarejših stoletij pa je mogoč bodisi prek sorazmerno ozko omejenih (a hitro napredujočih) arheoloških spoznanj in nekaterih arhivskih dokumentov ali prek analize ljudskega izročila, saj se je prav to v mnogih primerih izkazalo za presenetljivo obstojno.

Za Slovane je nasploh značilno, da iz predkrščanske in zgodnje krščanske dobe skorajda nimajo sočasnih zapisov z mitološko vsebino, zato pa je mogoče mitologijo rekonstruirati z upoštevanjem ustnega izročila, ki je vse do danes obdržalo številne arhaične sestavine. Pri tem se lahko opiramo na primerjalno metodo, saj je imela kultura različnih staroslovanskih ljudstev, in s tem tudi mitologija, v mnogih pogledih sorodne, če že ne kar identične poteze.

Iz folklornih besedil, ki nam lahko kaj povedo o mitičnem predstavnem svetu naših prednikov, lahko danes sestavimo ali rekonstruiramo dokaj smiselno celoto. Mnogim generacijam, ki so ohranjale staro vednost, je uspelo – kot v nekakšni matjaževski kraljevski votlini – ohraniti to kolektivno duhovno in kulturno posest. Toda zakaj že kar v podnaslovu in predgovoru te knjige omenjamo kraljestvo? Gotovo ne samo zato, ker eno od poglavij naše knjige govori o Kralju Matjažu, pač pa tudi zaradi simboličnega pomena tega pojma. O pogansko-krščanski ideji kraljestva je nemški teolog in filozof Rudolf Otto zapisal, da je »absolutna čudežna entiteta, tisto, kar je ‚povsem drugo‘ in ‚nebeško‘, nasprotno vsemu zdajšnjemu in tukajšnjemu, obkroženo in ovito z vsemi najpristnejšimi motivi ‚religioznega strahu‘ in je tisto ‚strašno‘, ‚privlačno‘ in ‚prevzvišeno‘ samega misterioznega«¹.

V naši knjigi torej lahko sledimo iskanju omenjene »entitete« na slovenskem etničnem ozemlju in v kolektivnem podeželskem okolju. Miti spadajo med ponovljive mentalne strukture, ki se ohranjajo v dolgih časovnih obdobjih. Prenašali so se iz generacije v generacijo, v njih pa je zgoščena esenca ljudskega pogleda na svet. To je simbolično kraljestvo, ki izhaja še iz časov, »ko so rastline govorile«

in se je ohranjalo za-vedno in bo vedno na nek način ostalo aktualno. Iz tega duhovnega kapitala sta ob različnih priložnostih črpali tako umetnost kot tudi politika, saj je kultura nižjih, preprostih slojev našega prebivalstva imela (in delno obdržala) neko tradicijo, bogato izrazje in svojo poetiko. Imela je tudi svojo logiko, ki seveda ni bila vselej skladna z našo današnjo, a je bila v tesni zvezi z življenjem, prepletanim z naravo in njenimi vsakoletnimi sezonskimi kroženji.

Vse to je dajalo »lokalnim« in »ponižanim« določeno samoza-vest ob konfrontacijah z mednarodno visoko kulturo plemstva in meščanstva, kar se je najbolje pokazalo v 16. stoletju s kmečkimi upori, s pojavom heretičnih sekt ipd. Ob tem so potekali tudi procesi zблиževanja in prepletanja med dvorno in kmečko kulturo. Čeprav bo podrobno preučevanje vseh teh procesov neobhodno, dragoceno in poučno, pa naša ozka geo- in etnocentrična pozicija pri tem ne more biti sama po sebi zadostno epistemološko izhodišče. Bolj pomembno je, da skušamo s tipološkimi in genetičnimi primerjavami slovenskega materialnega stanja in duhovne (v našem primeru predvsem mitološke) samosvojesti pokazati svoje mesto med drugimi kulturami, tako glede sorodnosti kot tudi glede odstopanj. Kot je pokazal že Claude Lévi-Strauss, se najpomembnejše informacije skrivajo prav v razlikah med različnimi variantami mitološkega imaginarija, ne glede na to, ali nastopajo zgolj znotraj »naše« kulture ali v primerjavah med »našo« in »tujimi« kulturami.

Nekateri zaključki te knjige kažejo tudi na obstoj starih indoevropskih povezav, kar je najbolj zgoščeno prikazano v njenem zadnjem poglavju. To poglavje je hkrati tudi nekakšen povzetek vsebin, s katerimi smo se ukvarjali v sedanji in v prejšnji knjigi. Vsebinsko bi torej snov naših knjig lahko opredelili kot komparativno slovansko, evropsko in tudi indoevropsko mitologijo, po drugi strani pa tudi kot zgodovino mentalitet, saj ta »postavlja razlage tekstov in povezave odlomkov v smiselno mozaik, ki je spet del velike širšega in raznovrstnega mozaika zgodovine«².

Danes lahko samo približno ugotavljamo razširjenost in intenziteto posameznih ljudskih mitoloških predstav na slovenskem etničnem ozemlju. Nekateri primeri, ki so danes značilni le za eno samo slovensko pokrajino, so bili še pred stoletjem ali več prisotni na širšem ozemlju, nekateri drugi pa so bili vselej lokalno omejeni. Tem mitološkim povezavam je zanimivo slediti tudi v hrvaškem kajkavskem prostoru in dalje na Balkan, po drugi strani pa tudi k zahodnim in vzhodnim Slovanom in še dalje na zahod in sever

Evrope. Primerjalna slovanska, pa tudi primerjalna indoevropska mitologija imata tu še velike in še daleč neizčrpane možnosti.

Prostorska dimenzija je v naši knjigi predstavljena še na drug način: skozi strukture, sisteme, mreže simbolnih povezav, zgodovinske tokove. Tematika vseh poglavij je tako umeščena v objektivni časovno-prostorski okvir in hkrati v subjektivni (mitološki) mikro- in makrokozmični prostor, ki je organiziran ob vertikalni »nebesni« in horizontalni »zemeljski« osi. Njegovi posamezni segmenti (visoko/nizko, levo/desno, odprto/zaprto, vidno/nevidno ipd.), mu dajejo vrednostni in simbolični pomen. Ta spoznavni vidik mita vključuje še kategorije mitološkega časa, vzročnosti, etike, števil in kvalitete³.

Da bi lahko razumeli te pomenske povezave, se poleg strukturalne metode opiramo na fenomenološki pristop. Poglavje o pokrajini okoli Vurberka ali tisto o Zelenem Juriju kažeta, kako je mogoče določene mitološke situacije interpretirati prek izkušnje človeške telesnosti in geografije. V nekaterih drugih primerih je bilo koristno upoštevati dognanja jezikoslovja (etimologije in toponomastike, strukturalne semantike) in še nekaterih drugih znanosti (slavistike, arheologije, filozofije, semiotike, literarne zgodovine, zgodovine umetnosti idr.). S tem je raziskava postala interdisciplinarna.

V enem od zgodnjih člankov literarnega zgodovinarja Antona Ocvirka, leta 1931, lahko beremo, da je narodna kultura izkristalizirana v svojih simbolih. Avtor je naštel nekaj takšnih simbolov: Kralj Matjaž, Peter Klepec, Lepa Vida, Kurent. V njih je videl »ves slovenski mitos, elementarnost slovenske duše in vso njeno ustvarjalno moč.«⁴ Zdaj nam te besede zvenijo že malce preveč povzdignjeno, saj danes na folkloro gledamo z distanco ali prek posrednikov. Termin »nacionalni značaj« pa tudi rabimo s precejšnjo mero previdnosti in tudi področje etnopsihologije v današnji mednarodni znanosti nima kakšnega posebno vidnega mesta. Najbrž pa obstajajo neki arhetipi ali mitemi, ki so viri ali sestavne enote mitov, saj se nenehno pojavljajo v različnih časovnih obdobjih, na različnih krajih sveta, v vedno novih preoblikah, ki so vedno znova aktualizirani, torej prilagojene sodobnemu razumevanju okolja. V tej knjigi sem za primer pokazal nekatere aktualizacije Kralja Matjaža v slovenski književnosti zadnjih 150 let, ki so si med seboj močno različne. Podobno velja za interpretacije izročila o Lepi Vidi, o čemer je obsežno in izčrpno pisal Jože Pogačnik⁵. Miti imajo to čudovito lastnost, da so odprti za različne razlage in jih celo spodbujajo.

Mitološkega sistema ni mogoče razumeti v celoti, če ne upoštevamo, da je rasel in se razvijal v dolgih časovnih obdobjih. Vsaka

doba mu je dodala kaj svojega, zato je večplasten, podobno kot geološke strukture, ki so ponekod sklenjene in drugod porušene, prelomljene. Zato mitološki repertoar tudi pri nas ni povsem konsistenten in je v nekaterih pogledih celo kontradiktoren (sebi nasproten/nasprotujoč). V tej knjigi obravnavamo predvsem starejše plasti slovenske mitološke tradicije in njihovo preživetje do današnjega časa, zanimivo pa bi bilo seveda raziskati tudi, koliko danes o njih ve mlada generacija Slovencev, kako jih dojema in razlaga.

Miti so v svojih primarnih življenjskih okoljih predstavljali svojevrstne avtoritete, ki so presegle argumente človeškega razuma. Zato je mit veliko več od pripovedi o realijah, okoli katerih se razpreda. Njegovo govorico je res mogoče razumeti že na ravni zgodbe, vendar ta vsebuje globlje in širše sporočilo. Zastrto jedro mita je potrebno dekodirati, tako kot se to dogaja v poeziji. S tem nam postane tudi razumljivo, zakaj se je naš »kozmični« pesnik Gregor Strniša poglobljeno ukvarjal s teorijo in poetiko mita, o čemer pričajo njegovi zapisi. Mitološki pogled na svet se po njem kaže kot pomembna sila razvoja. Pridajanje samosvojih pomenov živim in neživim stvarim iz človekovega zunanjega okolja (skupaj z jezikom, ki skuša ta svet razlagati) je po Strnišu a priori antropološka lastnost. V jeziku mitov je odkrival sledove animističnega, animističnega in totemističnega mišljenja, prav tako v pravljici, obredni pesmi in plesu⁶.

Mit, ep, lirika, pravljica, drama, roman, so si seveda žanrsko različni, vendar imajo vsi skupne korenine in iste strukturne značilnosti. J. M. Meletinski je ugotovil, da je mit povezan s pripovedno literaturo prav prek pravljice in junaškega epa, medtem ko sta dramatika in lirika lahko sprejemali svoje vzore in svoj navdih tudi iz ceremonialnih obredov, ki so bili spet sestavina mitološkega kompleksa. Tako kot poezija tudi mit prikazuje »prijemljivejšo stvarnost od stvarnosti same« ter »iz sebe seže čezse in ustvari lastno estetsko težnostno polje«⁷. Povezave z mitom pa odkrivamo še v mnogih delih domače in tuje literarne in upodabljajoče umetnosti, arhitekture in glasbe.

Mit je formalno in zvrstno (v idealnem smislu) nekaj posebnega, zato je treba pri njegovi povezavi s sodobnostjo ohraniti tudi določeno distanco. Za evropski roman zadnjih nekaj stoletij npr. velja, da je namenjen odraslim in izobraženim bralcem, medtem ko mite prav v tem času povezujemo z zgodbami za otroke in mladino. Roman mitološko snov tudi profanizira in jo lahko celo ironizira⁸. Po drugi strani meje med mitom in (pri)povedko niso ostro začrtane. Etiološka ali razlagalna pripoved in legenda imata pogostokrat

Gregor Strniša

mitične razsežnosti s tem, da se postavljata na začetek sveta in razlagata posebnosti našega okolja, njegovega ustroja in pravil obnašanja. Etiološke ljudske pripovedi, ki jih poznamo iz evropske folklo-re, bi zlahka razglasili za mite, če bi jih našli v kakšni arhaični evropski kulturi ali kjerkoli med neevropskimi ljudstvi⁹. Vendar evropske etiološke zgodbe ne izvirajo neposredno iz poganskega sveta, pač pa že iz krščanskega okolja. Tudi pravlјice lahko vsebujejo mitološke vsebine (npr. odhod na oni svet, boj s pošastjo, pridobitev zaklada), na katere pa gledajo skozi svojo posebno optiko.

Teksti z mitološkimi konotacijami so torej lahko raznovrstni, doživljeni pa so (bili) bodisi tako, kot da se povedano resnično dogaja, bodisi kot zgodbe iz daljne preteklosti ali (v novejšem času) kot kratkočasne, poučne ali strašljive pripovedi. Kakršen koli je naš osebni odnos do mitoloških tematik, nanje radi gledamo selektivno: večjo avtoriteto imajo običajno »naši« miti kot tisti iz oddaljenih kultur (za primer postavimo krščansko, judovsko in muslimansko mitologijo).

Miti so pogostokrat povezani s šegami in obredi in prek teh na mnogo načinov z drugimi razsežnimi področji družbenega in duhovnega življenja. Zato lahko odkrivamo mitološke drobce tudi v ugankah, pregovorih, zagovorih proti urokom in boleznim, v ljudskem pravu ipd. Miti so vezivo, ki omogoča notranjo enotnost družbenih skupin, spoštovanje ustaljenih norm in hierarhij. Povezave gredo tako daleč, da se zastavlja teoretično vprašanje, kaj je bolj prvotno: mit ali obred. S tem se resda ne bomo posebej ukvarjali, vendar v tej knjigi tudi ne bomo obšli vloge in pomena ljudske obrednosti.

Miti niso besedila, ki bi nastajala brez neke notranje logike, čeprav jih odlikuje svoboda imaginacije. Mitičnemu pogledu na svet je svojstveno, da ga ureja in klasificira po načelu homologij, opozicij in permutacij, seveda po svoji lastni verodostojnosti. Miti, ki jih obravnavamo v naši knjigi, nam ponujajo vpogled v neko drugo, vzporedno realnost, ki smo se ji v novejšem času že nekoliko odtujili, a so jo poznale in ji tudi sledile mnoge generacije naših prednikov. Da potreba po mitologijah tudi danes še ni usahnila, kažejo novi miti, ki se pletejo okoli znanih osebnosti, političnih dogodkov ali nacionalnih zgodovin¹⁰. Obstajajo tudi »urbani miti« ter družinski in rodbinski miti. Vsi ti miti običajno niso postavljeni na sam začetek sveta. Vendar (po Paulu Veynu) tudi klasičnih mitologij ne kaže obravnavati kot nekaj preživelega, temveč kot enega od različnih, sočasno obstajajočih nivojev dojemanja realnosti¹¹.

Gregor Strniša je videl večno povezavo v človeški želji po preseganju lastnega jaza in po sproščanju podzavestnega, vse »od prvih rečnih ladij iz prvih mest na prvih rekah pa do pristanka prve vesoljske ladje na Luni«¹². Ob tem je prav v svojem času in okolju prepoznal porast zanimanja za mitološko izročilo. Ta navdih še traja, saj še danes ugotavljamo, da v starožitni mitični misli lahko znova odkrivamo »prav izrazito modernost in svežino, ki se skriva v njeni zasnovi«¹³. Prehod besedil iz ljudske ustne tradicije v današnji kulturnozgodovinski okvir daje mitološkim zgodbam nov pomen, ki pa hkrati vsebuje tudi prejšnje kontekste in pomene.

Posluš za variacije mitoloških tem se kaže v vseh zvrsteh književnosti 20. stoletja, še posebej v evropskem romanu tega obdobja, kar je podrobno analiziral Jeleazar Meletinski. Ugotovil je, da je po racionalistični fazi, ki je dosegla svoj višek v razsvetljenstvu 18. stoletja in pozitivizmu 19. stoletja, prišlo do hitre remitologizacije, ki je bistveno preseгла nekdanje tovrstne težnje v obdobju romantike. K temu premiku je močno prispevala vednost o delovanju individualne človeške podzavesti, kar je spodrinilo socialno motivirano nara-

cijo v romanih iz prejšnjega stoletja. Ta novi mitologizem je bil povezan tako z intuitivističnim kot tudi z racionalističnim pristopom, odkrijemo pa ga lahko tako na politični »desnici« kot na »levici«. Meletinski pa je še pripomnil (in tu mu dajemo posebno hvalo), da »bistva mitologizma dvajsetega stoletja ne moremo razumeti, če prej ne razjasnimo posebnosti izvirne mitologije, prvobitne in starodavne, in če si ne zastavimo vprašanja o njenem medsebojnem odnosu«¹⁴.

Z drugačnimi besedami je isto povedal Ananda Coomaraswamy: »Če nevihta za nas ni več poroka Neba in Zemlje, pač pa le sprostitve elektrike, je to, kar smo dosegli, le zamenjava metafizičnega nivoja s fizičnim. Človek je veliko bolj človek, če lahko razume popolni pomen obeh razlag«¹⁵.

O odnosu tradicije in modernosti je odlični poznavalec slovenskih ljudskih šeg, Niko Kuret, nekoč zapisal: »Tistim navkljub, ki trdijo, da tehnika in poezija ne gresta vkup, sodimo, da se bodo tudi okoli strojev spletle njim primerne šege /.../ Prehod v tehniko bo za starosvetne šege vsekakor usodnejši, kakor je bil prehod iz poganstva v krščanstvo. Poganske oblike so, kakor vidimo, bolj ali manj ostale, dobile so večidel samo novo, krščansko vsebino. Nova doba tehnike terja za nove šege tudi novih oblik. Kdor jih bo učakal, jih bo videl«¹⁶.

Danes smo priča tem spremembam in »novim oblikam« ne le na področju šeg, ki se nasploh hitro prilagajajo vsakokratnim zgodovinskim, družbenim in političnim razmeram, temveč tudi pri uporabi mitoloških vsebin. To je npr. vidno v medijih, temelječih se na računalniški tehnologiji ali v heavy metal glasbi. Odiseje starih mitoloških junakov spremljamo po novem v filmih, televizijskih nadaljevanjih, risankah in stripih, predstavljene kot vesoljska potovanja, spopadanja z nezemeljskimi bitji ali humoristične epizode v stilu Walta Disneyja¹⁷. Komičen živalski lik iz stripa »lahko sodobni svet kadarkoli zruši na raven prasimbolnega in iz koščkov začne graditi novega«¹⁸. Občasno v takšnih stvaritvah zasledimo tudi samokritičnost do zahodnih vrednot, tako kot v zgodbah o Gulliverju ali Robinzonu, Tarzanu, Supermanu, Gospodarju prstanov, Avatarju.

Mitologija je pomembna sestavina kolektivnega spomina, enako kot zgodovina. Meje med obema pa niso jasno razvidne. Kolektivni spomin beleži mnoge dogodke, ki jih posamezniki ne morejo preveriti, saj jih osebno niso doživeli, enako pa velja za številna dejstva, ki nam jih posreduje zgodovina. Mitologijo in zgodovino je torej mogoče le sprejeti ali jo zavrniti ali pa o obeh kritično

presojati. Mitologija in zgodovina imata ob tem tudi izredno mobilizatorsko sposobnost pri obrambi etničnih ali nacionalnih vrednot in ohranjanju družbene solidarnosti. Zato so še danes tako popularni zgodovinski miti o starodavnem poreklu narodov, o njihovi slavni preteklosti, o njihovi »zlati dobi« in njenem nasprotju – času dekadence, pa miti o religiji (npr. o narodih, ki jih je izbral sam bog in jih skrbno varuje) ter prostorske mitologije o mejah in mejnih deželah¹⁹. Vsebinski poudarki teh mitov so pri posameznih narodih seveda različni, nekaj tega pa lahko prepoznamo tudi pri nas.

Časovne brezmejnosti dialoškega konteksta se je zavedal že Mihail Bahtin in zapisal, da se bodo smisli, ki so produkt preteklih stoletij, vselej znova spreminjali in se obnavljali: »V katerem koli trenutku v razvoju dialoga obstajajo velikanske, neomejene mase pozabljenih smislov, vendar se jih v določenih trenutkih nadaljnje razvoja dialoga znova spomnimo, in takrat oživijo v obnovljeni obliki (v novem kontekstu). Ničesar absolutno mrtvega ni: vsak smisel bo doživel svoj praznik ponovnega rojstva«²⁰.

Pričujoča knjiga je moje tretje delo o slovenski mitologiji. Prva je bila *Kristalna gora* (1998) in druga *Mitološko izročilo Slovencev* (2004)²¹. Obe monografiji sta povezani tako, da *Mitološko izročilo Slovencev* vsebuje vsa poglavja *Kristalne gore*, seveda v dopolnjeni obliki, dodanih pa je bilo še pet novih poglavij. Ta razširjena verzija je bila po presoji nekaterih ocenjevalcev »prvo zaokroženo teoretično delo o slovenski mitologiji v knjižni izdaji«²². Po mnenju nekaterih drugih recenzentov bi do prave monografije manjkalo še to in ono. Pravi odgovor na takšne dileme je lahko samo sedanja knjiga, ki pomembno dopolnjuje tematski okvir dosedanjega pisanja. Med drugim poglobljeno obravnava tudi bogato izročilo o Kralju Matjažu, ki je bilo v prejšnjih dveh književnih delih le delno dokumentirano. Poleg tega z obiljem podatkov povezuje slovensko, slovansko in indoevropsko duhovno izročilo v pregleden sistem. *Poetiko in logiko slovenskih mitov* je najbolje brati vzporedno z *Mitološkim izročilom Slovencev* (2004), ker se podatki obeh knjig ne ponavljajo, čeprav se poglavja prepletajo in dopolnjujejo. A tudi v nekoliko manj srečnih ločenih vlogah sta obe knjigi, vsaka po svoje, lahko inspiracija in stimulacija vsem, ki jih ta tematika zanima.

Čeprav ima ta knjiga obsežno bibliografijo, ne moremo reči, da je preprosto kompilacija podatkov: najprej je bilo treba te podatke najti (tudi v težje dosegljivih virih in literaturi) in jih prepoznati za

pomembne. V naslednji fazi jih je bilo treba uvrstiti v nek sistem, kar seveda ni potekalo enostavno in samodejno, in jim dodati primerjave, razlago in komentar. Potrebne pa je bilo tudi nekaj terenskega raziskovanja. Poseben izziv je bilo iskanje in izbiranje ilustracij, pri čemer mi je prijazno pomagala tudi Študentska založba ter številni posamezniki in institucije. Za naslovnico se toplo zahvaljujem akademskemu slikarju Vladimirju Lebnu. Izbor slik bi bil seveda lahko še bogatejši, vendar smo skušali biti disciplinirani in hkrati ne preveč konvencionalni. Avtorji fotografij so poimensko navedeni v tekstu in v seznamu ilustracij, opravičujem pa se vsem, ki bi v tej knjigi pogrešali še »svojo« sliko.

Znaki pod naslovi posameznih poglavij niso izmišljeni, pač pa so hišna ali obrtniška znamenja na poslikanih planetah (podložnih opečnih ploščah pri strehah, na katerih ležijo korci). Takšne planete so bile na zahodno slovenskem ozemlju znane vsaj od 18. stoletja.²³

Tistim, ki so kakorkoli prispevali k vsebinski in oblikovni podobi pričujočega dela, se za dragoceno pomoč iskreno zahvaljujem. Seznam zaslužnih oseb in institucij bi bil kar predolg in tvegalo bi, da bi kakšno ime nenamerno, a po krivici izpustil. Posebej bi omenil le arhiv Inštituta za slovensko narodopisje pri Znanstveno-raziskovalnem centru SAZU, iz katerega sem lahko obilno črpal, ter bogato zbirko terenskih zapisov o ljudskem izročilu o kamnih, ki mi jo je poslal kolega Božidar Premrl. Ob tem bi želel dodati, da bi bila brez prijaznosti številnih ljudi moja pot do virov, literature in slikovnega gradiva daljša in težja, brez njihovih nasvetov pa bi bila osiromašena tudi vsebina naše knjige. Morebiti smo v njenih poglavjih mitološkemu izročilu res odvzeli nekaj skrivnostnosti s tem, ko smo pokazali delček njegove logike. Vsekakor pa mu nismo zmanjšali poetičnega navdiha, kar bodo, upajmo, začutili tudi bralci.

*KAJ RASTE BREZ KORENJA?
O KAMNIH S POSEBNIMI SVOJSTVI*

O čaščenju svetih kamnov, dreves in studencev pri Slovanih poročajo številni srednjeveški viri, ki jih je na začetku prejšnjega stoletja zbral in ovrednotil češki arheolog Lubor Niederle v svojem znamenitem delu o zgodovini in kulturi starih Slovanov¹. Zato o nekdanji razširjenosti takšnih obredij in z njimi povezanih predstav ne more biti dvoma. Kažejo na spoštljivo sožitje arhaičnega človeka z naravo in njenimi pojavi, saj je svetost pripisoval tudi goram, jezerom, blisku, gromu, Soncu, Luni, zvezdam, posameznim rastlinam in živalim ... Niederle je te naravne kulte povezoval z animizmom in manizmom, manj pa so ga zanimala kasnejša časovna obdobja, še najmanj krščansko. Menil je tudi, da so etnološki viri za rekonstrukcijo poganskega slovanstva nepomembni, zato jih v svoji raziskavi ni upošteval. Problematika slovanskih svetih kamnov je bila tako prikazana dokaj megleno in nepovezano, še posebej zato, ker doslej znani zgodovinski dokumenti pripadajo tujim (germanskim, bizantinskim, arabskim) poročevalcem, ki niso poznali jezika, šeg in navad slovanskega prebivalstva.

Pričakovali bi lahko, da bomo o teh vprašanjih izvedeli kaj več iz druge velike sinteze o ljudski kulturi Slovanov, ki jo je napisal poljski etnolog Kazimierz Moszyński, vendar nas avtor hitro pouči, da »o kultu kamnov pri Slovanih vemo sorazmerno malo«². To mu je zadoščalo za sklep, da ta kult ni mogel biti kaj posebno izrazit, saj ga sicer raziskovalci (etnologi) ne bi spregledali. V nadaljevanju je vendarle naštel nekaj primerov svetih kamnov na Poljskem in Hrvaškem ter v Litvi, Belorusiji in Ukrajini, s tem pa razpravljanje o tej problematiki tudi zaključil, če ne upoštevamo, da je o uporabi kamnov v ljudski medicini in magiji poročal posebej, na nekaterih drugih mestih v svojem obsežnem delu.

Podobno skromno je bilo doslej tudi naše znanje o »kamnih s posebnimi svojstvi« na Slovenskem. Tako bi namreč lahko imenovali kamnite in okamnele strukture različnih oblik in mer (od peščenega zrna do nadčloveško velikih skalnih gmot), ki imajo mitološki, religiozni, zdravilni, plodnostni, prerokovalni, zaščitniški, pa tudi spominski, slavlilni in simbolični pomen in funkcijo in se po tem razlikujejo od drugih »navadnih« kamnov³. V zadnjem času se naš pogled na to področje hitro bistri, bodisi zaradi novih odkritij, pa tudi zaradi bolj smotrne uporabe starejših, doslej dostikrat prezrtih virov. Zanimivo je, da vzporedni procesi – dokaj neodvisno eden od drugega – potekajo tudi drugod v slovanskem svetu in še marsikje v

Evropi. To nam ponuja možnosti primerjav in izdelave enotne terminologije in tipologije. Odpirajo pa se tudi dobrodošle poti interdisciplinarnega povezovanja etnologov in antropologov z arheologi, geografi, geologi, slavisti, zgodovinarji umetnosti ipd. Zdi se torej, da smo že sposobni začrtati ves razpon problematike in ponazoriti posamezne kategorije z nekaterimi primeri iz slovenskega in do neke mere tudi sosednjega in tujega okolja. Zagotovo pa bo zdajšnja slika kmalu mogoče dodatno dopolniti, saj takšno védenje na našem podeželju k sreči še ni čisto utonilo v pozabo.

Tedaj ko si je človek prisvojil naravno okolje, je vdahnil dušo tudi kamnom. Za starosvetnega človeka je imel kamen neko svoje notranje življenje. Njegovo govorico so ljudje dojemali zavedno ali nezavedno, hoté ali instinktivno. Seveda je to veljalo predvsem za kamne in kamnine, ki so bili prepoznani kot sveti ali demonski, zavetniški, srečonosni in zdravilni, le v manjši ali nikakršni meri pa za druge. To hkrati tudi pomeni, da niso bili predmet čaščenja kamni sami po sebi, pač pa tisto, kar je bilo skrito v njih, »epifanija skrivnih sil, katerih mogočno delovanje so lahko opazovali v vseh naravnih pojavih in v njih slutili neko drugo, mogočnejšo resničnost«⁴.

Rojstvo, rast in čudodelnost kamnov

Po pojmovanju arhaičnega človeka je kamen lahko rasel tako kot živ organizem. Spomnimo se le na kozmogonske mite o nastanku sveta iz peščenega zrna ali na etiološke pripovedi o nastanku kamnite kraške pokrajine iz kamenja, ki se je vsulo iz razparane Stvarnikove vreče⁵. Da tudi rudnine in dragi kamni rastejo in dozorevajo v nedrjih Zemlje pod ugodnimi vplivi zvezd in planetov, je bilo znano v evropski alkimiji. Zlato naj bi nastajalo pod vplivom Sonca, srebro pod znakom Lune, baker pod Venero, železo pod Marsom itd.⁶. Te ideje, po katerih ima vsak kamen in vsaka kovina svoje življenje in svoj spol, segajo še v babilonski, grškorimski in srednjeveški evropski prostor. Čeprav kamni rastejo v drobovju zemlje, jih le malo doseže zrelost. Posebno virilnost so od nekdej pripisovali zelenemu jaspisu, ki naj bi pomagal pri težkih porodih⁷.

Idejo peščenih zrn kot zarodkov lepo ponazarja poljski rek: *Z małych ziarnek piasku wielkie góry stoją w polu* (ali na kratko po naše: »Iz malega raste veliko.«). Po neki poljski legendi je na začetku svetá kamenje raslo tako kot trava⁸. Tudi na Balkanskem polotoku in pri vzhodnih Slovanih je bilo znano, da kamenje poganja tako

kot bilke, drevesa ali druge rastline⁹. Na angleškem podeželju je bilo še do 19. stoletja razširjeno mnenje, da je odstranjevanje kamnov s polj nepotrebno delo, saj bodo zrasli novi in se prikazali na površju. Znane so bile tudi pripovedi, kako so iz majhnih kamnov nastali veliki kamniti bloki¹⁰.

S Spodnje Štajerske poznamo ljudsko kresno pesem, ki sprašuje in hkrati odgovarja:

Kaj raste brez korenja?

Kamen raste brez korenja.

Kaj cvete brez cveta?

*Praprot cvete brez cveta*¹¹.

Tekst je objavil Davorin Trstenjak v dveh verzijah (leta 1845 in 1859), ki se razlikujeta v nadaljevanju. Sam je zapisal: »Nekaj vrstic takšnih zagonetnih pesmi sem si zapomnil s svojega domačega Pohorja«¹². Takšne uganke pa so znane še marsikje v Evropi, npr. v irskih in škotskih baladah: *Also, maiden, what is there that's rootless? /.../ Rootless is, O merchant's son, a stone*¹³. Zapisane so bile tudi pri Rusih in Poljaki. Slovanske vzporednice kažejo, da je bil to star obredni obrazec (ponekod tudi v varianti, da kamen raste s koreninami)¹⁴. Pri tem je treba vedeti, da so kmečki ljudje na Slovenskem še nedavno na kresni večer opolnoči nabirali praprot, ki so jo morali izrjavati iz zemlje s korenino. Verjeli so, da rastlina ob tem času zacveti, vendar le za trenutek, saj cvet takoj odtrga nevidna roka. Zaželeno je bilo zlasti praprotno seme, ki bi najditelju omogočilo razumeti jezik žive in tudi nežive narave. Po južnoslovanskih ljudskih razlagah je praprotno seme težko pridobiti, ker ga čuvajo vile, čarovnice in nečisti duhovi¹⁵. Praprot je, tako kot kamen, varovala dom pred strelo in kačami, torej pred nevarnostmi izpod neba in iz podzemlja¹⁶. Vse to do neke mere pojasnjuje povezave med kamnom, praprotjo, »cvetom« in »korenjem« (koreninami). Videli bomo, da se kamen marsikdaj povezuje tudi s starim slovanskim bogom gromovnikom Perunom. V nasprotju s tem praprot sega s poganjki v podzemski svet, njeno seme pa omogoči človeku razumeti govorico živali, kar je domena podzemskega slovanskega boga Velesa. V štajerskem kresnem obrazcu bi torej lahko zaslutili povezavo in dopolnjevanje dveh nasprotnih kozmičnih principov.

O rastočem kamnu poroča še naslednja ljudska pripoved iz Zgornje Kolpske doline. V nekoliko prirejeni obliki se glasi: *Lovec je šel na lov. Videl je vzhajati sonce, pa mu je zaklical: »Tekmujva, kdo bo prvi zgoraj pri Loški Steni. Kdor ne bo prvi, naj okamni.« Sonce*

Stane Jarm, Okamneli lovec, »mož«, na Loški steni nad Osilnico

je bilo prej zgoraj, zato je okamnel lovec. Od takrat stoji pod Loško Steno kamniti mož. Pravijo, da ta kamen še raste. Zdaj je visok že okoli dva do tri metre¹⁷.

Ker je kamen imel svojo življenjsko moč, jo je lahko podaril tudi človeku. Vaščani v Ravnjah so na vprašanje, kako prihajajo otroci na svet, odgovarjali, da vaška babica poklekne pred neko skalo ob cesti Štanjel – Branica in moli. Tedaj se skala odmakne in ven se prikaže novorojenček¹⁸. Medtem ko so otroci sveto verjeli tej zgodbi, so se odrasli ob njej zabavali, a v vsaki šali je zrno intuicije. Izročilo o babici, ki odpre skalo, v kateri so otroci, je bilo znano še drugod v srednji Evropi, npr. v švicarskem kantonu Aargau. Pri tem lahko pomislimo na mite o rojstvu iransko-rimskega boga Mitra iz kamna, pa tudi na nekatere postopke ljudske medicine, o katerih bomo več povedali pozneje. S tem se do neke mere prepletajo tudi predstave o prerojevanju duš, ki skozi skalne odprtine prihajajo iz

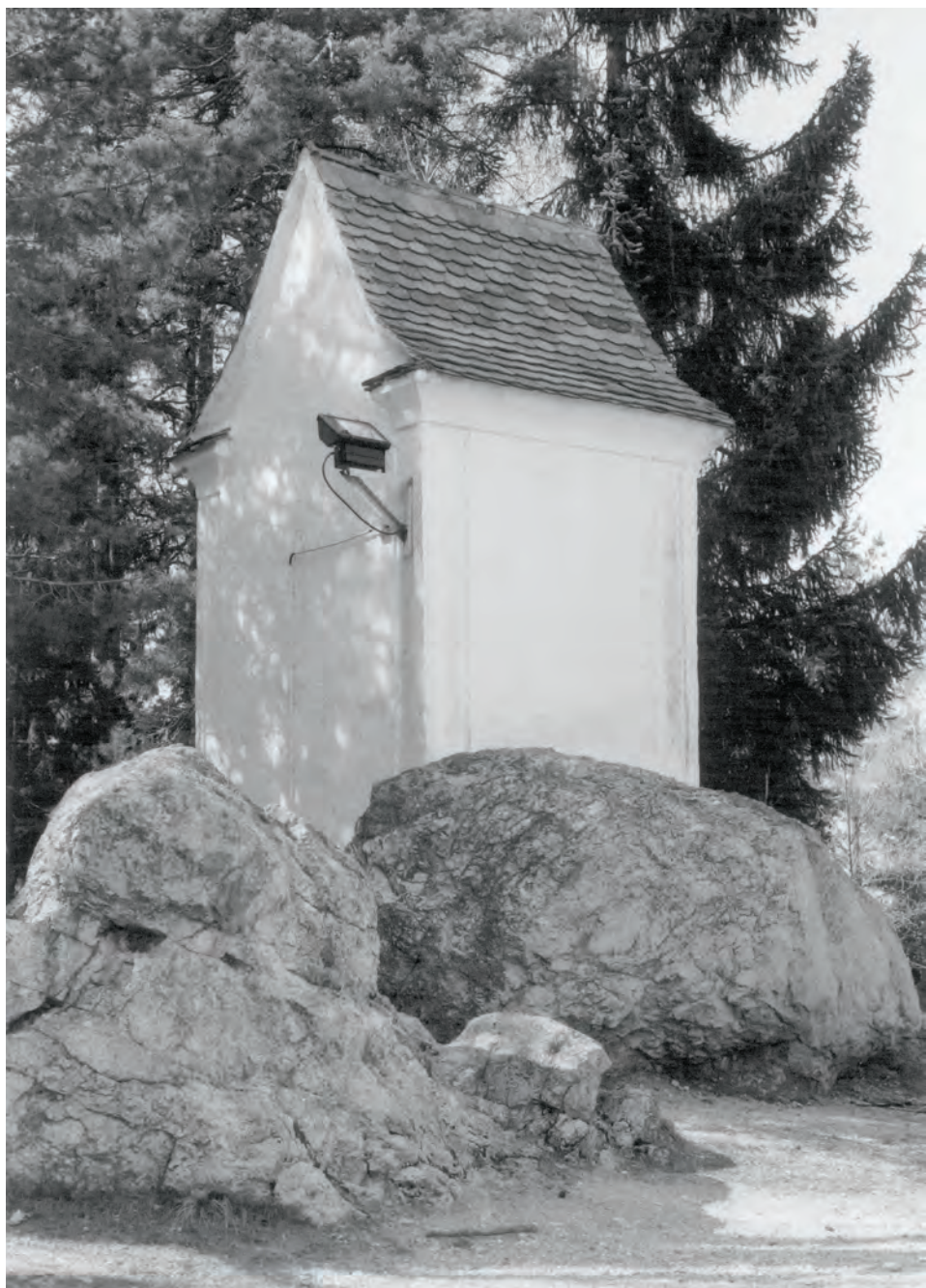
podzemskega onega sveta na naš svet. Seveda v naših primerih ni mogoče govoriti o neposredni zvezi s poganstvom, pač pa o prežitkih, ki so že zdavnaj postali sestavina krščanskega okolja.

Kamni so bili simbolično povezani z nebom in z vodo ali dežjem. Stara kulturna mesta so bila pogostokrat ob velikih kamnih, pri katerih so izvirali studenci. Takšna voda je veljala za zdravilno. Eden izmed primerov iz slovenskega okolja je kamen Videž za cerkvijo Marijinega vnebovzvetja nad Vitovljami: voda z njegovega vznožja je lajšala očesne bolezni¹⁹. Po indoevropskih mitoloških predstavah je bilo nebo kamnito. Pri starih Italikih je bila ta predstava vidna v izrazih *Iuppiter lapis* in *lapis Manalis*, kar naj bi bilo v zvezi z duhovi umrlih prednikov in s čaranjem dežja²⁰.

Poleg tega so na kamnitih gorskih vršacih videli domovanja bogov in blaženih pokojnikov, na nižjih hribih pa so se zbirali človeku nevarni demoni in čaravnice. Tam je imel svoje zborna mesto tudi hudič. Tja so ljudski zdravilci pošiljali škodljive duhove (uroke), ki so mučili bolnike. Na vzvišenih skalnih pobočjih in vrhovih so bila zgrajena tudi svetišča; nekatera krščanska so stala na še starejših kulturnih mestih. Markantni kraji te vrste so ob praznikih privlačili romarske procesije in gostili praznovanja s kurjenjem kresov. Nekateri drugi hribi pa so bili človeku neprijazni, če že ne kar prepovedani, saj so od tod prihajale nevihte, poplave in plazovi.

Ker so na mestih, kamor je udarila strela, ljudje pogostokrat našli kremenjak, so verjeli, da ta kamnina prihaja naravnost z neba. Nebesni bog je po takšnih razlagah s strelami preganjal svojega podzemskega nasprotnika v podobi kače. Pri starih Slovanih je imel to vlogo Perun (prim. poljsko: *kamień piorunowy* za okamnelo strelo), v dobi krščanstva pa sveti Elija ali nadangel Mihael. Nad vasjo Gračišče v slovenski Istri je po ljudskem znanju nekoč stal grad kačje kraljice, ki jo je zaradi pohlepnosti in samovoljnosti kaznoval »bog vetra« tako, da jo je pokončal s strelo. Vrh pečine, v kateri ali pod katero je bil kačji grad, je potem postal bel in ga še danes imenujejo Beli kamen²¹.

Prazgodovinske kamnite ali bronaste sekire, ki so jih naši kmetje našli pri oranju in okopavanju njiv, so imeli za takšne božje strele, ki so se zasadile globoko v zemljo. Sekire so bile že vsaj od bronaste dobe tudi obredni predmeti, saj so bile v večjem številu odkrite v grobovih. Za obrambo pred neurjem so jih postavljali pred človeškimi bivališči z rezili navzgor, kot so se na Slovenskem še do nedavnega branili neviht tako, da so obrnili proti nebu vile, kose, srpe in kar je bilo še drugega ostrega orodja pri hiši. Ponekod na Slovenskem so najdene kamnite sekire imenovali »zmajevi

Ostri vrh, kamen in kapelica

zobje«. Verjeli so, da takšen kamen varuje hišo, zato so ga obesili nad ognjišče kot zaščito pred bliskom in požarom. V KREDU pripovedujejo, da je tat ukradel »zmajev zob« in ga prenesel v svojo hišo, a je še isti dan vanjo udarila strela²². V Pomurju pa so za zdravljenje živine uporabljali »vodeno strela«, okrogel obdelan kamen z luknjo na sredi²³.

Nekatere skale ali kamniti bloki so veljali za pomočnike pri klicanju dežja v času suše. Le redkokdaj so bili obdelani. V južnoslovenskem okolju imamo takšen primer v vasi Kokošinje (Kumansko, Makedonija), kjer stojijo štirje takšni kamni v obliki križev, posvečenih svetemu Iliju, Atanasu, Petki in Rusi. Za nas je zanimiv zlasti Ilija, ki je svetnik bliska, groma in dežja. Ob praznikih teh svetnikov tam žrtvujejo jagnjeta, ob suši pa prosijo za dež. V isti funkciji imajo neko vlogo tudi naravno oblikovani »kamni Kraljeviča Marka«²⁴.

V naravi so najmarkantnejši veliki prosto stoječi pokončni ali ploščati kamni in skale, ki so jih ljudje dostikrat imenovali »božji« ali pa tudi »vražji« kamni. To so pogostokrat surovi neobklesani kamniti bloki, kakršne so častili že stari Grki, Egipčani in Judje. V kulturnem smislu so podobni oltarjem, saj ob njih romarji še danes molijo, opravljajo različne obrede in tja polagajo darove. Če so takšni kamni manjši, so lahko tudi vzdani v oltar, v steno cerkve, v podnožje križa, ob večjih kamnih te vrste pa so domačini pogostokrat zgradili cerkev ali kapelico²⁵. Nedaleč od cerkve na gorskem pobočju pri Gostinji vasi na Koroškem je velik kamen, ki ima to čudežno lastnost, da se človekov klic od tod sliši vse do cerkve, ne pa tudi do drugega obiskovalca, ki stoji čisto blizu kamna²⁶.

Cerkev Svetega Duha na Ostrem vrhu na današnji slovensko-avstrijski meji je primer stavbe, ki je zrasla ob svetem kamnu. Sekovski škof Martin Brenner je poročal, da je bilo tod v začetku 17. stoletja zbirališče sekte skakačev. Vaški krojač je na neki skali »postavil ograjo in na njej pritrdil prižgane sveče, potem pa poklical ljudi, jim pravil, da so se prikazale čudežne luči in jim prigovarjal, naj tam cerkev postavijo«²⁷. Po nekaterih podatkih je bila cerkev zgrajena leta 1675. Prej je bila tam kapela, ki so jo v času reformacije zažgali²⁸. Kljub takšni razlagi pa je kult tega kamna zelo verjetno še dosti starejši in je še danes živ. Ljudje prihajajo na to mesto bodisi s slovenske ali avstrijske strani in jemljejo s seboj koščke kamna, da bi jih posejali po polju za večjo plodnost zemlje. Verjamejo pa, da se kamen zaradi krušenja ne bo prav nič zmanjšal²⁹. Drugi nstrgajo s kamna prah in ga shranijo v denarnice, da bi pridobili več denarja. Kamen je uslišal celo tiste, ki so se želeli ženiti: obenj je

Starejša fotografija kamna v Krkavčah